

послідовностей, в якій перший співрозмовник ініціює дію, а другий реагує на неї. Для досягнення епізоду дослідник переважно застосовує свій здоровий глузд. Ця інтерпретація спрямована на типологію «дій» висловлювань, що складають послідовність, та зв'язків між цими «діями».

4. Після цього дослідник намагається розвинути сказану вище інтерпретацію. Утворюються судження, які можуть призвести до утворення типологій враховуючи їх емпіричні основи. Тобто, дослідник використовує і деталі взаємодії, і власні враження для дослідження знання використаного учасниками для досягнення послідовності, що розглядається.

5. Далі конверсаційний аналіз може бути продовжений різними шляхами. Допомогою в аналізі конкретного висловлювання стане розгляд наступних висловлювань і послідовностей. Наприклад, учасники можуть відкрито чи латентно посилатись на епізод значно пізніше під час взаємодії, і через це вказати на їх розуміння цього епізоду. Іншим продовженням аналізу може бути порівняння даного епізоду та його аналізу з іншими випадками. Конверсаційний аналіз завжди є порівняльним прямо чи опосередковано.

Приблизно з таких кроків складається дослідження із застосуванням методу конверсаційного аналізу, але вони не є загальнообов'язковими. Скоріше «перелік заперечень створює каркас аналітичної процедури» [6]. Так, у конверсаційному аналізі заборонено говорити про ментальні стани співбесідників, їх мотиви та емоції, про інші теоретичні конструкти, що апріорно приписують досліджуваному об'єкту. Принцип «немотивованого спостереження» спрямований на опис порядку і структури взаємодії, а не змісту та смислу. Тим самим конверсаційний аналіз дозволяє виявити повторювані схеми взаємодії, пояснює орієнтації учасників інтерв'ю на нормативні якості послідовного обміну репліками, забезпечує сфокусоване спостереження на інтеракційній активності співбесідників.

Висновки. 1. Мовленнєва взаємодія є процесом встановлення та підтримки безпосереднього контакту соціальних суб'єктів взаємодії за допомогою мовлення. 2. Соціологічний аналіз цього процесу зосереджений на виокремленні латентних потреб, інтересів, цілей для досягнення яких індивіди вступають у мовленнєву взаємодію, а також мовленнєвих форм вираження статусно-рольових позицій, цінностей, норм її учасників. 3. Конверсаційний аналіз є методом дослідження, що дозволяє ідентифікувати цю індексність, рефлексивність мовлення – вказування мови на власний контекст, коли ті зовнішні характеристики учасників мовленнєвої взаємодії (наприклад статус, дохід, рід зайнятості і т.п.) стають внутрішніми характеристиками, тобто складовою частиною взаємодії.

Література: 1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.; 2. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении: монография / Горошко Е. И. – Х.: ФЛП Либуркина Л.М., 2009. – 816с.; 3. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте/ У. Лабов // Новое в лингвистике. — Вып. 7: Социолингвистика. — М., 1975. — С. 96—181.; 4. Макаров М. Л., Основы теории дискурса / Макаров М. Л.— М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.— 280 с.; 5. Ранцев-Сикора Д., Конфликт в польском экологическом дискурсе: попытка конверсационного анализа / Дорота Ранцев-Сикора // Социология: теория, методы, маркетинг – 2005, №2. – С. 70-84.; 6. Рогозин Д. Анализ коммуникативных сбоев в экспертном интервью / Д. Рогозин, А. Яшина // Социальная реальность – 2007, №5. – С. 86-101.; 7. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Лев Владимирович Щерба. — Л., 1974.; 8. Have P. ten Doing Conversation Analysis: A Practical Guide / SAGE Publications London, Thousand Oaks, New Delhi – 2000, 240 p.; 9. Hutchby I., Wooffitt R. Conversation Analysis: Principles, Practices and Applications / Polity Press, Great Britain – 1998, 274 p.; 10. Silverman D., Sacks H.: Social Science and Conversation Analysis/ Great Britain: Polity Press – 1998, 222 p.; 11. Wood L.A., Kroger R.O., Doing Discourse Analysis: Methods for Studying Action in Talk and Text / SAGE Publications, USA – 2000, 240 p.

УДК 316.422

Ковтуненко Е.С.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, канд.соц.наук.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ТА МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТИ.

В статті здійснено дослідження пізнавального потенціалу соціологічних теорій, в полі зору яких знаходяться соціальні зміни. Проаналізовані концептуальні положення спеціалізованих соціологічних парадигм, об'єктом яких виступають трансформаційні процеси

Ключові слова: соціальні зміни, соціальні трансформації, парадигми соціальних трансформацій, соціологічна теорія методологія та методика системного аналізу.

Актуальність дослідження. На ґрунті існуючих концептуальних презентацій системних моделей суспільства вирости майже всі сучасні наукові соціологічні парадигми. Багато цих парадигм торкаються проблем сучасних соціальних змін та соціальних трансформацій. Однак, незважаючи на

часте вживання науковцями понять «соціальна зміна» та «соціальна трансформація», концептуальні характеристики змісту даних понять залишаються невизначеними в межах різних соціологічних теорій і парадигм і тому потребують конкретизації. Враховуючи зазначену обставину метою даного дослідження є аналіз пізнавального потенціалу соціологічних теорій, в полі зору яких знаходяться соціальні зміни, а також аналіз дослідницької специфіки спеціалізованих соціологічних парадигм, об'єктом яких виступають трансформаційні процеси.

Насамперед зазначимо, що для теоретиків-функціоналістів, які презентують різні системні моделі суспільства, зокрема, для Толкотта Парсонса, поняття “система” є універсальним. Система – це комплексне ціле, що складається з елементів, які об'єднані взаємозв'язками. Відповідно під соціальними змінами представники цього напрямку розуміють те нове, що відбувається з самою системою та з її елементами. Різницю ми фіксуємо між станами однієї ж тієї ж системи, які виникають один за одним у часі. Говорячи про зміни, ми маємо на увазі те нове, що з'являється через деякий час. Мова йде про різницю між тим, що ми спостерігаємо перед певним моментом та тим, що ми бачимо після нього. Для фіксування цієї різниці одиниця аналізу повинна бути описана параметрами, що забезпечують її ідентичність [1, с. 37-38]. Отже, розбіжності повинні торкатися різних часових моментів та станів однієї і тої ж системи. Під соціальними змінами розуміють будь-які необернені зміни соціальної системи, яка розглядається як цілісність.

В системі можуть відбуватися зміни в складі, в структурі, у функціях, у відношеннях підсистем і т.п. Іноді зміни мають обмежений, локальний характер; вони відбуваються в якійсь підсистемі та не впливають на функціонування системи в цілому. Наприклад, реформи системи шкільної освіти не викликають глобального перетворення всієї соціальної системи, невідляччись на постійні зміни, що відбуваються в ній. В іншому випадку соціальні зміни викликають переродження старої системи та виникнення нової. Найкращим прикладом цього є революції. Такі зміни торкаються власне самої системи. Межа між цими двома випадками не є чіткою. Зміни всередині системи повільно накопичуються й в кінці кінців переростають у зміну самої системи. Як правило, соціальні системи мають специфічні обмеження, певні межі, перетинаючи які, одиничні зсуви, фрагментарні зміни трансформують ідентичність цілісної соціальної системи й призводять не тільки до “кількісних”, але й до “якісних” перетворень [2, с. 22].

Американський теоретик вважає, що досить значною виявляється різниця між морфологічним аналізом структури системи та “динамічним” аналізом певного процесу в системі. Жодна з цих наукових перспектив не має пріоритету, тому що на певному рівні абстрагування потрібні стабільні точки, якщо дослідник бажає зробити узагальнення щодо процесу. Парсонс пропонує аналізувати процес, відокремлюючи дві перспективи його дослідження: аналіз рівноваги та зміну структури. Перша перспектива розглядає структури як даність, остання робить спробу пояснити зміну структури. При емпіричному дослідженні складної системи ми повинні майже завжди приймати певні структурні елементи як даність, в разі якщо досліджуються процеси зміни інших структурних елементів, особливо коли мова йде про зміни в структурі підсистем. Парсонс вважає це тим мінімумом проблем, які повинна враховувати соціологічна теорія при аналізі соціальних змін [1, с.38]. Толкотт Парсонс розглядає зміну структури як протилежність процесу встановлення рівноваги. Це розрізнення має засновується на тому, чи будуть збережені “межі” системи. Поняття “межа” можна розуміти по-різному: по-перше те, що мають на увазі коли говорять про різницю між феноменами всередині системи та поза системою; по-друге, процеси, що зберігають різницю між станами, на відміну від процесів, що знищують цю різницю [1, 37].

Отже, межа може розумітися як певний водорозділ. Контрольних ресурсів системи буде достатньо для підтримання “меж” системи до певного моменту. Якщо заступити цю “межу”, то запускається кумулятивний процес змін та продукує такі стани системи, що віддаляють її від інституалізованих структур. Метафора водорозділу для такого опису вже є неточною, тому що тут нехтується складною послідовністю механізмів контролю, тобто меж окремих підсистем всередині цілої системи. Ієрархічна послідовність контрольних механізмів є динамічним аспектом цієї складно впорядкованої послідовності “меж”, тобто меж підсистем. Якщо така межа підсистеми заступається, починають діяти ресурси всієї системи для зміни структури. Тут завжди виникає проблема: чи зможуть соціальні контрольні механізми повернути назад цей кумулятивний процес [1, с. 36-37].

Джерелами потенційних структурних змін можуть бути екзогенні та ендогенні фактори – частіше їх комбінація. Іноді внутрішня нестабільність відносин в системі має свої корені в зовнішніх тенденціях. Особливо важливим для Т.Парсонса екзогенним джерелом є зміни в інших соціальних системах. Для політично зорганізованого суспільства дуже важливими є інші політично зорганізовані суспільства. Якщо ми в цьому контексті хочемо проаналізувати зміни, то потрібно розглядати певну соціальну систему як частину великої сукупності інтернаціональних систем. Якщо ступінь інтеграції цих інтернаціональних систем є відносно низькою і якщо між ними виникають хронічні конфлікти, то все ж таки говорять про ту чи іншу ступінь інституційного порядку, який регулює відносини між системами, – інакше поняття “дипломатія” втратило б свій сенс. Процеси культурної дифузії завжди будуть існувати у відносинах між цими системами [1, с. 38].

Для опису ендогенних джерел структурних змін Т. Парсонс використовує поняття “напруга”. Напруга відноситься до відносин між двома чи більше структурними одиницями (субсистемами певної

системи), які мають тенденцію змінити ці відносини. Якщо напруга буде досить сильною, то контрольні механізми, що утримують структуру, можуть не утримати “меж” системи. Напруга є певною тенденцією до нерівності в обміні (Input-Output-Bilanz) між системами [1, 39]. Напруга може по-різному зніматися. Ідеальний варіант підтримання стабільності системи є задоволення напруги, тобто повне повернення нормативних очікувань, що порівнюється з повним одужанням після хвороби. Інший механізм зняття напруги проходить при ізолюванні чи затримці. Повна конформність системи не буде відбудованою, але система прийде до “нормального” стану шляхом перейняття субсистемами функцій “проблемної” субсистеми. Напруга може також зніматися шляхом зміни структури. Зміна структури відбувається тоді зі зміною культурних нормативів, які регулюють очікування. В емпіричному процесі при зміні структури змінюються спільноти. Хронічна нестабільність ринку може, наприклад, призвести до зміни законів ринку, але якщо спільноти змінять свої тактики так, що зможуть діяти в рамках старих норм, то система вже не буде потребувати зміни структури. Взагалі можна сказати, що в системі тоді відбувається ендогенна зміна структури, коли контрольні механізми не можуть подолати напругу.

Тип процесу змін залежить від першопочаткового поштовху та від того, як цей поштовх зачіпає системні процеси (ресурси, контрольні механізми тощо). Т. Парсонс вважає за необхідне ретельно ідентифікувати властивості факторів, що впливають на зміну структури. По теорії соціальної системи повинні багаті фактори, що відігравали важливу роль в історії соціальної думки, визначені як екзогенні. Наприклад, фактори географічного середовища, біологічне наслідування та так звані “великі люди”, особистості, що змінювали історію тощо. До екзогенних факторів можуть також належати культурні умови, наприклад релігійні ідеї. Екзогенні фактори чи джерела соціальних змін є не тільки дуже гетерогенними, але й вони по-різному впливають на соціальну систему. В соціальній системі є ієрархія контрольних механізмів. Напевно ще досить важко вимірювати вплив кожного фактору. Але якщо припустити, що окремі поштовхи діють приблизно однаково, тоді вірогідність структурних змін збільшується у відповідності з рівнем контролю, на якому спостерігаються основні перешкоди. Цей принцип засновується на твердженні, що стабільні системи мають такі ресурси та механізми, які можуть погасити напругу. Йому зміни, що торкаються нижчих контрольних механізмів, можуть бути нейтралізовані поки вони не призвели до зміни структури. З цього виходить, що стабільність ціннісної системи виявляється вирішальним пунктом для проблеми соціальних змін [1, с. 40].

На на погляд, екзогенні фактори діють по-різному на кожну соціальну роль, кожну групову норму, кожну цінність. Кожне суспільство організоване таким чином, що основною одиницею там є групова організація, де існують власні цілі, інтеграція, механізми утримання інституціональної структури. Тому зміни в організації керівничої групи можуть призвести до набагато більший вплив, ніж зміни в інших групах. Зазначимо, що більшість авторів, що досліджували проблематику трансформаційного процесу, вважають, що при визначенні соціальних змін вирішальну роль відіграють структурні зміни у соціальних взаємозв'язках. Можливо, що виділення структурних змін обумовлено тим, що вони частіше, ніж інші типи змін, призводять до трансформації цієї системи, а не тільки її внутрішніх елементів. Так відомий німецький соціолог Вольфганг Цапф пише про соціальні зміни: “Соціальні зміни – одне з загальних понять соціології. Йому можливо надати не складне визначення, але лише з допомогою іншого досить складного поняття “соціальної структури. Соціальні зміни – це зміни соціальної структури; під соціальною структурою розуміють відносно стабільні регулярності чи закономірності соціального життя” [3, 39].

Для вітчизняної соціології поняття “соціальні зміни” було не дуже звичним. Частіше використовувалася в літературі інша категорія - “соціальний розвиток”. Проте, як вважає П. Штомпка при дослідженні соціальних процесів ми не можемо замінити категорію “соціальні зміни” досить звичним для нас поняттям “соціальний розвиток” [2]. “Соціальний розвиток” характеризує лише певний вид соціальних змін, які мають напрямок в сторону вдосконалення, ускладнення об'єкту. Але в будь-якій соціальній системі мають місце й інші процеси – занепад, знищення, перехідний період і т.д. Деякі з цих змін скеровані в сторону регресу, а деякі взагалі не несуть ні позитивного ні негативного навантаження. Тому в соціології часто в якості висхідного використовують поняття соціальні зміни, яке охоплює ширше коло різних соціальних процесів безвідносно до їх напрямку. Наприклад, воно охоплює й ті зміни, які не перетворюють старої соціальної системи в нову, й ті зміни, що якісно трансформують систему. Отже, поняття “соціальні зміни” фіксує сам факт зміни в тій чи іншій сфері, факт зрушення, будь-який процес руху. На противагу йому, поняття “соціальний розвиток” означає перехід об'єкту до якісно нового стану, в ході якого відбуваються істотні кількісні та якісні зміни в суспільстві.

В соціології для аналізу динаміки в суспільстві має місце ще одне поняття, яке вже давно зайняло, можливо, одне з центральних місць в категоріальному апараті соціальних наук. В рамках вищезгаданої моделі соціокультурного поля, що була вироблена як альтернатива системній моделі, категорія “соціальна зміна” ототожнюється з категорією “соціальний процес”. Під процесом (від лат. *processus* – проходження) розуміють послідовну зміну явищ, станів, змін в розвитку будь-чого. Класичне визначення соціального процесу надав Пітірім Сорокін. Він розуміє під процесом будь-який вид руху, модифікації, трансформації чи “еволюції”, коротко кажучи, будь-яка зміна певного об'єкту, що вивчається, на протязі певного часу; ще може бути зміна його місця в просторі, чи модифікація його кількісних чи якісних характеристик. Це визначення Пітіріма Сорокіна, як вже відзначалося нами, є найбільш точним визначенням соціальних процесів” [5].

Іноді соціальний процес розуміють як “відносно однорідну серію явищ” [2, с.63] при цьому наголошується, що ця серія зберігає ідентичність у часі, яка дозволяє виділити її з інших серій. В сучасних соціологічних словниках соціальний процес означається як “послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем” [4, 500]. Якщо саме так визначити соціальні процеси, то відразу стає зрозумілим, що все суспільство пронизане процесами. Суспільство є настільки динамічним, що його можна розглядати як сукупність різних типів соціальних процесів: соціальні інститути певної системи постійно еволюціонують, виникають та зникають соціальні групи, система трансформується в інший тип чи змінюються функції її окремих підсистем і т.д. Так, ми бачимо, що на різних рівнях, в різних сферах соціальний простір являє собою спектр соціальних процесів.

Соціальні процеси дуже різноманітні. На перший погляд здається, що надати класифікацію таким різнобарвним соціальним процесам було б досить важко. Щоб охопити весь спектр процесів, класифікувати їх потрібно на основі багатьох критеріїв. Класифікацію соціальним процесам надав П.Штомпка. Для того, щоб зрозуміти, яке місце займає трансформація серед інших соціальних процесів, потрібно детально розглянути їх класифікації [5, с.224-228] .

По-перше, як зауважує П.Штомпка, соціальні процеси відбуваються на трьох рівнях соціальної реальності: макрорівні, мезорівні та мікрорівні. Макрорівневі процеси впливають на життя всього суспільства, держави, нації, регіону та ін.; вони торкаються будь-якої сфери суспільства. Прикладом макрорівневого процесу може бути трансформація суспільства, тобто зміна типу соціальної системи. Мезопроцеси охоплюють великі соціальні групи: асоціації, партії, класи, співдружності. Прикладом процесів на мезорівні може бути виникнення нової соціальної групи - підприємництва. Й, нарешті, мікропроцеси ми спостерігаємо в міжособистісних відносинах, в повсякденному житті людей: в сім'ях, на роботі, в школі і т.д. Звісно, що всі ці три рівні тісно пов'язані між собою. Наприклад, глобальні процеси трансформації чи реформування певного суспільства задають значного впливу всім підсистемам цього суспільства; також ці глобальні процеси відбиваються на повсякденному житті окремих громадян та спричиняє зміни на мікрорівні. Й навпаки, зміни в міжособистісних відносинах спричиняють зміни в соціальних організаціях, в малих та великих групах та таким чином впливають на темп та напрямок глобальних трансформаційних процесів. Отже, для більш адекватного вивчення соціального процесу обов'язково потрібно вказати, на якому саме рівні протікають ті чи інші зміни та про який рівень соціальної реальності взагалі йде мова при дослідженні процесу [2, с. 44].

Соціальні процеси можуть різнитися за їх часовим діапазоном. Зрозуміло, що спектр цих процесів невичерпний: від швидкоплинних до довготривалих, що простягаються на цілі епохи. Прикладом процесу довготривалого можуть бути зміни соціальної системи, формації й т.п. Швидкоплинним процесом можна назвати революції [2,с.44].

Важливим критерієм класифікації соціальних процесів є їх кінцевий результат. Деякі соціальні процеси, як зауважує П.Штомпка, призводять до виникнення якісно нових соціальних систем, нових соціальних відносин. Такі процеси позначають в науці терміном “морфогенезис”. До таких процесів відносяться, наприклад, виникнення нових соціальних груп, трансформація соціальної системи і т.д. До морфогенетичних процесів відносяться також революції, в результаті яких ми отримуємо новий суспільний устрій. На відміну від цих процесів, існують також інші, які призводять до менш радикальних результатів й наштовхують на перегляд старих установок та їх модифікацію. Такі процеси називаються “трансмутацією”. Трансмутивні процеси намагаються утримати певну соціальну систему в певній рівновазі, тому вони виконують підтримуючі, адаптивні, врівноважуючі функції. Ці процеси репродукують стару соціальну систему, зберігаючи все незмінним. Польський соціолог Петро Штомпка виділяє також до цього розширене репродукування, яке означає кількісне збільшення певної змінної без фундаментальних якісних змін. Прикладом такого розширеного репродукування може бути еволюція, при якій відбувається накопичення кількісних характеристик. “Коли відбуваються не тільки кількісні зміни, а й базові якісні, то ми вже можемо говорити скоріш про трансформацію, ніж про репродукцію”[2, с. 39].

Іноді дуже важко сказати, де є межа між старою системою та новою. Ця межа повинна торкатися соціальної структури суспільства, бо зміни в цій структурі є вирішальними. Якщо в результаті соціальних змін виникає нова соціальна структура, то можна з впевненістю сказати, що ці зміни носили якісний характер. Розглядаючи кінцевий результат соціального процесу, ми по-різному можемо його оцінити. Якщо кінцевий стан оцінюється в ціннісному плані позитивно, то такий процес можна назвати прогресивним. Й навпаки, коли кінцевий стан ми оцінюємо негативно, то та такий процес відповідно називається регресивним. Іноді буває досить важко оцінити певний процес однозначно як негативний чи позитивний. Такі процеси, як перебудова суспільства, трансформація, приватизація, технологізація та інші досить часто носять подвійний характер: з одного боку, ці процеси загалом є прогресивними, а з іншого боку, при певних умовах ці процеси можуть носити негативний характер. Наприклад, технологізація виробництва, як відомо, допомагає прискорити виробництво, покращити якість продукції і т.д., але невідривно від процесів технологізації відбуваються негативні процеси забруднення навколишнього середовища, значне порушення екологічної рівноваги.

Соціальні процеси можна також поділити за ступенем управління цими процесами на цілеспрямовані, природно-історичні та стихійні. Цілеспрямовані процеси – це такі, які проводить певний технолог. Для таких процесів характерні програми та плани їх впровадження. До таких

цілеспрямованих процесів відносяться, наприклад, процеси трансформації суспільства. Технологіями, які проводять процеси є президент та уряд. До природньо-історичних процесів відносяться насамперед еволюційні процеси, в яких переплітаються процеси стихійні та цілеспрямовані. Стихійні чи хаотичні процеси залежать від випадку й для них визначена вірогідність того чи іншого його протікання. Стихійним процесом можна назвати революцію чи путч.

Визначити форми соціальних процесів є досить складним завданням, бо їх різноманітність впадає у вічі вже тільки на початку їх вивчення. В найзагальнішому вигляді серед соціальних процесів можна виділити лінійні, нелінійні та циклічні. До лінійних процесів відносяться такі, що слідуєть "одній-єдиній траєкторії та проходять через схожу послідовність необхідних стадій"[2, 33]. Протилежними є нелінійні процеси. Вони передбачають якісні прориви після довгих періодів кількісного росту, коли суспільство проходить специфічні пороги. Наприклад, іноді на шляху еволюційного розвитку суспільства натикаються на революції, які свідчать про радикальні зміни. Виділяють також циклічні процеси. Якщо в лінійному та нелінійному процесах кожна наступна стадія буде відрізнятися від попередньої, то в циклічному процесі певний стан соціальної системи повториться через деякий проміжок часу. "Процес може протікати циклічно, послідовно проходячи через такі стани системи, які в точності повторюють попередні" [2, с.187]. Якщо інтервали між фазами цикла рівні, то говорять про ритмічний цикл; якщо такі інтервали нерівні, то такий цикл буде неритмічним. Циклічний процес може йти по спіралі. Тоді кожний виток цієї спіралі буде повторювати попередній, але вже на іншому рівні. Циклічним прогресом буде називатися повторення витків спіралі, але вже на вищому рівні, а циклічним регресом є повторення спіралі на нижчому рівні. В житті іноді зустрічаються названі форми соціальних процесів в чистому вигляді, але частіше ми маємо справу зі змішаними, комбінованими формами цих процесів.

Досить відомою типологією соціальних процесів є їх розрізнення за сферами суспільства. За цією ознакою суспільства поділяють на економічні, політичні, культурні, екологічні, демографічні, технологічні, релігійні та ін. Іноді в якихось з цих сфер шукають причини цих соціальних процесів. Але тут постає інша проблема: соціальні процеси і явища мають, як правило, не одну, а цілий спектр причин, що пов'язані з різними сегментами суспільства, де буває досить важко виділити причину, бо вони всі обумовлюють одна одну. В силу тісного взаємозв'язку між соціальними феноменами сучасна соціологія відмовляється виділяти домінуючу причину соціального процесу, бо це часто сприяє спрощенню ситуації. А тому доцільніше розглядати той спектр факторів, що безпосередньо спричинив певний процес.

Наряду з розбиттям соціальних процесів за сферами суспільства, використовують також іншу типологію. Вона розкриває, які саме соціальні елементи змінюються. Так, на цій основі можна виділити процеси, що відбуваються в структурі певного об'єкту. Наприклад, в соціальній структурі суспільства, в структурі організації, в структурі соціального інституту і т.д. Існують процеси, що відбуваються в сфері мотивації. Це зміни в потребах, інтересах індивідів чи соціальних груп. Також існують процеси, що торкаються функцій будь-якого об'єкту. Зміни у функціях соціальних інститутів, груп, організацій відносяться до цього виду процесів. Звісно, що соціальні процеси можуть протікати в одній з цих сфер. Але більшість соціальних процесів зачіпає всі ці три сфери. Одним з таких процесів, який торкається абсолютно всіх сфер суспільства є соціальна трансформація.

Як показав П.Штомпка, існує величезна кількість різноманітних соціальних процесів. Вони різняться між собою тривалістю, формою, типом, причинами, рівнем розгортання, кінцевим результатом, сферою суспільства. Щоб охарактеризувати конкретний соціальний процес, потрібно визначити його та оцінити з точки зору вказаних характеристик. Й тільки в такому випадку можна уявити місце певного процесу у всьому спектрі соціальних змін.

Отже, категорія "соціальна трансформація" відноситься до функціональних категорій, які описують динаміку явищ у суспільстві. Як було вже визначено, трансформація – це є певний соціальний процес, тобто тісний взаємозв'язок закономірно послідовних стадій розвитку об'єкта, котрі складають безперервний цілісний рух. Як певний соціальний процес соціальна трансформація може бути охарактеризована з точки зору напрямків протікання, стадій, глибини, швидкості розгортання, причин, наслідків тощо.

Зазначимо, що наукове розуміння специфіки соціальних трансформацій має виразні концептуальний та методичний аспекти. Враховуючи дану обставину доцільно підкреслити, що, на наш погляд, соціальні трансформації відносяться до таких процесів, в результаті яких виникають *якісно нові соціальні системи*.

По-перше, соціальні трансформації – це корінні, радикальні зміни суспільства, які охоплюють усі сфери суспільного життя: економічну, політичну, культурну і т.д. Процеси ці взаємозумовлені. Але глибина і зовнішній вияв трансформаційних зрушень у різних сферах різні. Соціальні трансформації відбуваються на всіх рівнях соціальної реальності: макро-, мезо-, мікро-. На макрорівні протікає зміна цілої соціальної системи певного суспільства. Для України це сьогоднішній перехід від соціалізму до соціально орієнтованої ринкової економіки, утвердження правової держави та демократії. На мезорівні зміни відбуваються в якихось певних сферах суспільного життя. Наприклад, зараз у нас проходить трансформування виробничих, фінансово-кредитних, партійно-політичних, профспікових та інших інституціональних систем. На мікрорівні зміни відбуваються на способі мислення, поведінці, стилях життя в малих групах. Трансформація, як і будь-який соціальний процес має власні фази. Ці фази та їх

тривалість у часі залежать від сфери, напрямку, глибини трансформації. Кожна фаза має свої етапи та кроки. Так в самому загальному вигляді можна сказати, що Україна повинна пройти три загальні фази трансформації: розвал старої системи, демократизацію та консолідацію нової системи. Трансформаційні процеси в різних регіонах, соціальних групах та сферах суспільства відбуваються нерівномірно. Сучасні засоби масової інформації в Україні, освітні інновації, різноманітні форми допомоги з боку розвинених держав у галузі інформації - все це створює умови для випереджальних змін у соціокультурній сфері щодо економіки та політики. На жаль, соціокультурні зміни в умовах розвитку сучасної України не підкріплюються адекватними економічними та соціальними трансформаціями. Більш того ці напрями трансформації утворюють розбіжності, суперечать один одному. За нормального розвитку суспільства відбуваються взаємопідтримки соціокультурні, економічні, політичні трансформації. У кризовому суспільстві така взаємопідтримка послаблена, подеколи різні напрями трансформації вступають між собою у протиріччя.

По-друге, соціальні трансформації відносяться до довготривалих процесів. Як показує досвід, вони іноді тривають десятиліттями. Наприклад, країни СНД вступили на шлях трансформації з моменту розпаду Радянського Союзу. Вони всі знаходяться в процесі трансформації вже більше десяти років і важко відповісти, скільки часу ще пройде до повної консолідації нової системи. За ступенем управління трансформації відносяться до цілеспрямованих процесів, бо їх впроваджує певний технолог, для такого процесу є характерною наявність програми, впровадження його контролюється та регулюється законодавством. Звісно таким технологом в кожній країні є президент, законодавчі органи, уряд, парламент і т.п. Отже, соціальна трансформація – це процес переходу від однієї соціальної системи до іншої в результаті корінних економічних, соціальних та політичних перетворень. Такий процес торкається всіх сфер суспільства, проходить на всіх рівнях соціальної реальності, є лінійним, довготривалим та цілеспрямованим.

Слід констатувати, що в сучасній західній соціології існує вже декілька концептуальних парадигм, в полі зору яких знаходяться трансформаційні процеси: 1) модернізаційна; 2) структуралістська, 3) актортеоретична та 4) культуралістська парадигми.

Модернізаційна парадигма вийшла з системної теорії. Найвідомішими вченими, що розробляли цей напрямок є В. Цапф [3, 6-7], А.Стерблінг [8-10], Ф. Шульц-Нисвандт [11], К. Шрьодер [12], К. Льоніг [13], Г. Ломанн [14], Х. Клемет [15], Х.Штайнер [16], В. Танчер [17], Д.Мартен [18], Г. Колодко [19], С. Катаєв [20], У.Бек [21] та інші. В руслі модернізаційної парадигми під трансформацією розуміють розвиток суспільства від традиційного до модерного. В суспільстві, яке розглядається як система, на його шляху в модерн прийнято виділяти чотири функціональні підсистеми: економічну, політичну, соціальну та культурну. Модернізаційними теоріями підкреслюється тісний взаємозв'язок між економічним розвитком та демократизацією. Досить великою кількістю емпіричних досліджень підтверджена тісна кореляція між економічним розвитком та рівнем демократизації в країні. Так, переважна більшість цих досліджень стверджує, що соціоекономічний прогрес спричиняє введення та консолідацію демократії й наслідком економічного розвитку є також зміна соціальної структури суспільства. Модернізаційну теорію досить часто критикували за те, що вона не ставила в центр уваги політичні інституції, їх виникнення та трансформацію, а концентрувала свою увагу на взаємозв'язках та ефективності ринкового механізму.

Сильні сторони модернізаційної концепції відтворені в творчості відомого теоретика цього напрямку німецького соціолога Вольфганга Цапфа. Він розглядає трансформацію як один з типів модернізації. Цапф говорить, що під модернізацією в соціальних науках розуміють: по-перше, секулярний процес з часів індустріальної революції; по-друге, різносторонні наздоганяючі процеси недостатньо розвинених суспільств; по-третє, зусилля розвинених суспільств через інновації та реформи підтримувати відповідний ступінь розвитку. Цапф вважає, що трансформація в цьому випадку була б специфічним типом другої групи модернізаційних процесів. Трансформація (за Цапфом) – це «перехід від диктатури чи авторитарної системи до демократії та від планової чи командної економіки до ринкової» [22, с. 472]. Цей перехід, як говорить німецький соціолог, буде усвідомленою ціллю еліти та всього населення; успішне завершення цього переходу повинно призвести до значного покращення економічного стану більшості населення.

Таке уявлення, що трансформація може бути «наздоганяючою» модернізацією в плані глибоких та швидких змін, цілі яких є усвідомленими, діє для багатьох посткомуністичних країн. Таке визначення, як вважає В.Цапф, діє не для усіх цих суспільств. Якщо «крах модернізації» вже досить непогано вивчений (особливо на прикладі Латинської Америки) в класичній теорії модернізації, то «крах трансформації» в масштабах колишнього Радянського Союзу взагалі не був прорахованим. Після такого визначення трансформації як наздоганяючої модернізації соціологи почали шукати альтернативні моделі. Наприклад, як зазначив один з основних опонентів В.Цапфа Девід Штарк, існує дуже багато шляхів трансформації, бо крах соціальної системи не відбувається у вакуумі, а залишаються старі зв'язки, старі соціальні інститути і т.д. Тому, як вважає Штарк, потрібно визначати категорію трансформації та її завдання окремо для кожної з країн, що вийшли на шлях перебудови [23, с. 97-103].

Незважаючи на критику опонентів, Цапф вважає, що якісь певні переконливі альтернативи модернізаційній теорії запропоновані не були й інші парадигми не конкурують з нею, а є для неї

джерелом ідей. В цій теорії мова йде не про просту вестернізацію, а про незворотну спочатку економічну, потім політичну та наприкінці соціально-культурну модернізацію.

В центрі уваги структураліської парадигми виступають відносини між різними класами. Найважливішими пунктами тут виступають розподілення влади всередині еліти та між різними класами. На відміну від представників модернізаційної парадигми, структуралісти не вважають економічний розвиток за головний двигун демократизації. Вони вбачають привід до демократизації у зміні структури влади в суспільстві.

Структураліська парадигма має деякі переваги в порівнянні з іншими соціологічними теоріями. Найвідомішими структуралістами, які займалися дослідженням трансформаційних процесів, є Баррінгтон Мур та Дітріх Рюшемайер [5]. По-перше, дані вчені доводили необхідність використання при вивченні трансформаційних процесів діахронного аналізу, який пояснює особливості історичного розвитку класів та державних структур. По-друге, структуралісти аналізують шанси та можливості діяльності, які пропонують певні соціальні структури політичним акторам. Ці структури, на думку Б.Мура, детермінують не тільки майбутній розвиток, а й утворюють певний фільтр, який структурує поле та межі діяльності. Саме в цих межах і можуть діяти політичні актори. По-третє, на відміну від модернізаційних концепцій структуралісти спроможні пояснити ті регресивні процеси в розвинених суспільствах, що інколи призводять до заміни демократичної системи диктатурою. Деякі ідеї структураліської парадигми присутні і в актортеоретичній парадигмі, в якій з мікросоціологічної перспективи розглядаються інтереси та діяльність окремих груп. Найбільш відомими теоретиками цього напрямку є Адам Пшеворскі, Гуїллермо О'Доннел, Філіп Шміттер та інші. В цьому руслі працювали також О. Вишняк [24], А. Лантух [25], І. Мартинюк [26], А. Кайзер [27], К. Оппенлендер [28] та інші.

Актортеоретична парадигма при дослідженні трансформаційних процесів сосереджує увагу дослідників на аналізі діяльності акторів на різних стадіях зміни системи, інтеракцією акторів, досліджуються їх цілі, почуття, коаліції, які утворюють актори і т.п. Автори цього підходу звертають увагу на результати політичної діяльності акторів та стверджують, що різні групи акторів сильно впливають одна на одну при виборі стратегії поведінки. Так була доведена певна відносність детермінізму модернізаційно-теоретичних прийомів, які недостатньо розглядали політичні відносини в суспільстві. Економічні структури та розподілення влади між соціальними спільнотами, історично-культурний досвід та інтернаціональний вплив як об'єктивні чинники з точки зору цієї наукової перспективи є менш значущими для способу діяльності акторів, ніж суб'єктивні відчуття. Саме на основі цих суб'єктивних відчуттів й формуються стратегії діяльності акторів [5].

В концептуальних межах *культураліської парадигми* досліджуються релігійно-культурні традиції та їх можливий вплив на розвиток демократії. В центрі розгляду виступає політична культура. До культураліської парадигми входять теорії соціального капіталу та цивільного суспільства. Найвідомішим представником культурологічного напрямку є Клаус фон Байме [29], який розглядає зміну політичної культури в Східній Європі, нову ідеологію і т.д. В. Котельников [30], Г. Симон [31], Г. Сорман [32], Е. Дітріх [33], Р. Райсіг [34] та деякі інші соціологи розробляли цей напрям. Такі теорії розглядають цивільну культуру, яка може бути скептично чи привітно настроєною до демократії, відношення держави та релігії, також і морально-ціннісну систему певного суспільства, соціальні традиції та історичний досвід. Значення цивільного суспільства та державної культури в східноєвропейських країнах в рамках трансформаційних досліджень дискутується представниками культурологічної парадигми з різних аспектів.

Висновки. Розглянуті чотири парадигми, в полі зору яких лежать трансформаційні процеси, по-різному підходять до їх розгляду. Кожна із даних парадигм має свої переваги та недоліки. Проте головним недоліком, що зустрічається в кожній з них, є відсутність чіткого визначення поняття "соціальна трансформація". Автори використовують його, не визначаючи його зовсім чи визначаючи досить абстрактно. На думку автора, структураліська парадигма має значні переваги в трактуванні соціальних трансформацій в порівнянні з іншими парадигмами. Тут ілюструються шанси та можливості діяльності, які пропонують певні соціальні структури політичним акторам, аналізується розподіл влади всередині владних структур, пояснюється легітимація нових соціальних норм, встановлення оптимального балансу між частковими та загальними інтересами. Ці соціальні структури детермінують не тільки майбутній розвиток, а й утворюють певний фільтр, який структурує поле та межі діяльності соціальних груп.

Література: 1. Parsons T. *Das Problem des Strukturwandels: eine theoretische Skizze// Theorien des sozialen Wandels/ hrsg. von Wolfgang Zapf. – 4 Aufl/ - Koenigsstein/Ts.: Verlagsgruppe Atheaeum, Hain, Scriptor, Hanstein, 1979.* ; 2. Штомпка П. *Социология социальных изменений. Москва, институт «Открытое общество», 1996. – 414 с.;* 3. Zapf, W. *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation: soziologische Aufsätze 1987 bis 1994 // Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). Berlin: Edition Sigma, 1994. – 212 S.;* 4. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник. Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. Культури, 1998. – 736 с. ;* 5. Ковтуненко Е.С. *Соціальні зміни: поняття та види // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2002. – с.224-228.;* 6. Zapf, W. *Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung // Gastvortrag; Max-*

Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln; MPIFG Discussion Paper 92/4; Juni 1992. Köln: 1992. – 20 S.; **7.** Zapf, W. (Hrsg.) *Theorien des sozialen Wandels* // Konrad, K. O. et al. (Hrsg.): *Neue wissenschaftliche Bibliothek; Soziologie, Bd.31: Königstein/Ts.: Verlagsgr. Athenäum, Hain, 4.Aufl., 1979. – 534 S. ; 8.* Sterbling, A. *Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel: Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa*. Hamburg: Kröner, 2001. – 188 S.; **9.** Sterbling, A., Ziprian, H. (Hrsg.) *Max Weber und Osteuropa // Beiträge zur Osteuropaforschung, Bd. 1*. Hamburg: Kröner, 1997. – 293 S. ; **10.** Sterbling, A. *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg: Kröner; 1993. – 327 S. ; **11.** Schulz-Nieswandt, F. *Transformation, Modernisierung und Unterentwicklung: zur Grundlegung einer Problemsichtweise // Wirtschafts- und Sozialwissenschaften; Bd. 8*. Weiden und Regensburg: eurotrans-Verlag, 1994. – 123 S. ; **12.** Schröder, K., Pieper, B. *Osteuropas Bankensystem: Problematische Sanierung und Privatisierung der Staatsbanken: sechs Transformationsländer im Vergleich*, in: *Stiftung Wissenschaft und Politik / SWP (Hrsg.): Aktuelle Materialien zur Internationalen Politik, Bd. 44*. Baden-Baden: Nomos Verl.-Ges., 1996. – 123 S. ; **13.** Lühnig, C. *Systemtransformation: Aspekte der wirtschaftlichen Umstrukturierung in den Reformstaaten Osteuropas und der ehemaligen Sowjetunion // Wirtschafts- und Sozialwissenschaften; Bd. 24*. Weiden und Regensburg: Eurotrans-Verl., 1996. – 212 S.; **14.** Lohmann, G. *Wirtschaftliche Transformation als Ordnungsproblem*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1997. – 330 S. ; **15.** Bieszcz-Kaiser, A., Lungwitz, R.-E., Preusche, E. (Hrsg.) *Transformation – Privatisierung – Akteure: Wandel von Eigentum und Arbeit in Mittel- und Osteuropa*. München und Mering: Hampp, 1994. - 333 S. ; **16.** Штайнер Х. *Институционализация отношений собственности как призма понимания общественной трансформации // Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення з Всеукраїнської соціологічної конференції/ Соціологічна асоціація країни, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О.Шульги, В.М.Ворони. – К., 2003. – С. 42-52. ; 17.* Танчер В.В., Кучеренко В.Ю. *Дискурс рефлексивної модернізації // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.61-67.; 18.* Мартэн Д. *Социальные измерения трансформации и модернизации: теоретические уроки эмпирических исследований// Социологические исследования. – 2002. - №8. – С. 57-65.; 19.* Колодко Г.В. *Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. – К., 2002. ; 20.* Катаєв С.Л. *Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. Київ – 1998. – 380 стр.; 21.* Бек У. *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва, 2000.- 384с.; **22.** Meyers enzyklopedisches Lexikon in 25 Bänden: Bd. 23: Sue – Tuo. Mannheim; Wien; Zürich, 9. Aufl., 1978, S. 645; **23.** Ковтуненко Е.С. *Образ трансформаційних процесів в сучасних західних соціологічних парадигмах // Соціологічні дослідження: збірник наукових праць. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2002, №1(2). – с. 97-103. ; 24.* Вишняк О.І. *Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральної поведінки населення України (1994-2000 рр.) // Українське суспільство: моніторинг – 2000р. Інформаційно-аналітичні матеріали. Академія наук України. Інститут соціології. Київ. - Наукова думка – 2000. –с. 129-135.; 25.* Лантух А.П. *Маргинальный тип личности в трансформирующемся обществе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.342-345.; 26.* Мартэн Д. *Социальные измерения трансформации и модернизации: теоретические уроки эмпирических исследований// Социологические исследования. – 2002. - №8. – С. 57-65.; 27.* Bieszcz-Kaiser, A., Lungwitz, R.-E., Preusche, E. (Hrsg.) *Transformation – Privatisierung – Akteure: Wandel von Eigentum und Arbeit in Mittel- und Osteuropa*. München und Mering: Hampp, 1994. - 333 S.; **28.** Habuda, J., Jennewein, M., Oppenländer, K. H. *Der Transformationsprozess in Ostmitteleuropa: Stärkung der Mikroebene angesagt // Institut für Wirtschaftsforschung (Hrsg.): Studien zur Osteuropa- und Transformationsforschung; Bd. 22*. München; Köln; London: Weltforum Verlag, 1996. – 234 S.; **29.** Beyme, K. v. *Systemwechsel in Osteuropa // Wissenschaft 1130*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1994. – 387 S. ; **30.** Котельников В. *У пошуках національних інтересів: державне будівництво в Україні в контексті світового досвіду // Політична думка. – 2000. - №4. – С. 41-54.; 31.* Симон Г. *Трансформація в Росії та Україні після падіння комуністичного режиму: спільне та особливе // Політична думка. – 2000. - №4. – С. 3-9.; 32.* Сорман Г. *Выйти из социализма. – М.: Новости, 1991. – 272 с.; 33.* Dietrich, E. *Werte und Wertewandel im gesellschaftlichen Transformationsprozessen: dargestellt am Beispiel Führungskräfte // Lang, R., Baitsch, C., Pawlowsky, P. (Hrsg.): Schriftenreihe Arbeit, Organisation und Personal im Transformationsprozess, Bd. 20*. München und Mering: Hampp, 2003. – 268 S.; **34.** Reissig, R. *Transformationsforschung: Gewinne, Desiderate und Perspektiven // Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (Hrsg.): WZP; P 97-001*. Berlin: 1997. – 44 S.